

Urszula Kolberova

Uniwersytet Ostrawski

ORCID 0000-0003-3030-8252

Tematyka chłopska w literaturze czeskiej drugiej połowy XIX i w XX wieku¹

Twórczość związana z tematyką wiejską od dawna cieszyła się w Czechach zainteresowaniem zarówno pisarzy i poetów, jak i znawców tego piśmiennictwa². Przyczyn wyraźnej obecności tej problematyki można upatrywać m.in. w tym, że większość XIX- i XX-wiecznych reprezentantów tego nurtu wywodziła się z warstwy chłopskiej³, zatem kultura ludowa była im bardzo dobrze znana i bliska. Celem niniejszego artykułu jest przegląd prozy wiejskiej powstającej w Czechach od połowy XIX do lat 50. XX wieku. W trakcie długiego, ponad stuletniego okresu rozwoju tego nurtu początkowo określano go mianem prozy wiejskiej (*venkovská próza*) czy też (rzadziej) realizmem wiejskim (*venkovský realizmus*), natomiast w połowie ubiegłego wieku ugruntowało się pojęcie prozy ruralistycznej (*ruralistická próza, ruralismus*).

Twórczość prozatorska w Czechach w drugiej połowie XIX wieku przyniosła wymóg wierności historycznej, ważną stała się równocześnie kategoria naśladownictwa rzeczywistości (*mimesis*). Autorzy coraz częściej poszukiwali inspiracji w badaniach etnograficznych. Przybliżali czytelnikom regiony, z których pochodzili, pieczołowicie odtwarzając egzystencję ich mieszkańców, typowe tradycje i obyczaje. Im bliżej XX wieku, tym bardziej zyskiwały na znaczeniu nie tylko rekonstrukcje lokalnego krajobrazu, ale także problemy społeczne charakterystyczne dla danej społeczności.

¹ Artykuł powstał w ramach uniwersyteckiego projektu SGS: *Kulturní obraz sedláka v polské a české literatuře. 19.–21. století*.

² Zob. np. A. Haman, *Trvání v proměně: česká literatura devatenáctého století*, Praha 2010; J. Janáčková, *Česká literatura 19. století: od Máchy k Březinovi*, Praha 1994.

³ Na wsi urodzili się lub spędzili dzieciństwo, m.in.: Němcová, Hálek, Čech, Baas, Knap, Prokůpek, Holeček, Herben. Zob. np. *Realismus v české literatuře 80.–90. let 19. století*, <http://stredoskolskaliteratura.kvalitne.cz/cesky-realismus.php>; *Česká historická a venkovská realistická próza 19. století*, <https://www.vysokeskoly.cz/maturitniotazky/cesky-jazyk/ceska-historicka-a-venkovska-realisticka-proza-19-stoleti> [dostęp: 12.06.2023].

Zaobserwowano również odejście od idealizacji wsi (jak miało to miejsce w romantyzmie) w stronę bardziej obiektywnego i krytycznego spojrzenia. Pisarze ukazywali napięte relacje międzyludzkie, dyskryminację kobiet. Pojawił się schemat konstrukcyjny, w którym szlachcic lub bogaty chłop reprezentował wyłącznie negatywne cechy, a ci najbiedniejsi występowali w roli ofiar pańszczyźnianego ucisku. Wśród ważnych wątków poruszanych w utworach tamtego okresu trzeba wymienić: spór międzypokoleniowy, problem emancypacji kobiet, potrzebę awansu społecznego czy chęć wydobycia się z biedy.

Z tradycji ludowej wyrósł nurt zwany prozą ruralistyczną (inaczej: ruralizm), cieszący się największym powodzeniem w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku⁴. Reprezentujący go twórcy akcentowali silny związek człowieka z ziemią i naturą, a także szacunek do tradycji oraz relacji rodzinnych. Konstruowali również przestrzenie wiejskie jako enklawy „prawdziwego chesizmu”, czyli miejsca, gdzie w przeciwieństwie do miast panuje stabilizacja i porządek. Założenia tego typu prozy korespondowały z ideami czeskiej partii agrarnej. Warto dodać, że do najważniejszych przedstawicieli nurtu należał Josef Knap, notabene autor programu artystycznego ruralistów⁵.

Krajobraz czeskiej wsi, jej koloryt, realia życia chłopów należały do dyżurnych motywów piśmiennictwa 2. połowy XIX wieku. Z jednej strony dominowały w nim obrazy wzorowane na tradycji bukolicznej (we wczesnych dziełach), z drugiej – bardziej realistyczne i poważne teksty, przedstawiające złożone konflikty międzyludzkie, rozwarstwienie społeczne, różnice majątkowe między chłopskimi rodzinami. Twórcy coraz śmielej opisywali sytuację wiejskich kobiet w kulturze patriarchalnej (np. presję zamążpójścia, małżeństwa aranżowane, mezalians, małżeństwa bez miłości), problem bezdusznego traktowania wycuźników przez dorosłe dzieci czy braku szacunku dla ludzi starych. Dotykali również kwestii migracji i emigracji, alkoholizmu, antagonizmów narodowościowych (np. germanizacji), międzyklasowych sporów ideologicznych (socjalizm, anarchizm) lub religijnych. Omawiany okres cechował się też swoistą modą na kulturę ludową w lokalnych, typowych dla danego regionu formach (np. Chodsko, Podještědí, środkowe Chechy, Masyw Czesko-Morawski, region podkarkonoski, Słowacja Morawska, region opawski i in.)⁶.

⁴ Nazwę zaczęto stosować dopiero od 1932 r. w związku z powstaniem tomów: *Básnici selství. Studie o ruralismu u nás*, wybór Josef Knap, *Svobodné učení selské*, Praga 1932 oraz późniejszym *Tváří k vesnici*, wybór Jan Čapek, *Novina*, Praga 1936. Natomiast najważniejsze czasopismo „Sever a východ”, które skupiało ruralistów, powstało już wcześniej – w roku 1925 (istniało do roku 1930).

⁵ Intencje redakcji „Sever a východ” zawarte zostały w programowym eseju Knapa *K severovýchodu*, wydrukowanym w pierwszym numerze (marzec 1925). Czasopismo miało stworzyć swoistą przeciwwagę dla ostro krytykowanej literackiej Pragi z jej awangardą, ulegającą europejskim „modom”, zachowując przy tym (przynajmniej w założeniu) apolityczny charakter. Wokół pisma mieli się skupić autorzy o bardziej konserwatywnych poglądach, przywiązani do północno-wschodnich Czech, wsi i tradycji czeskiej prozy realistycznej.

⁶ Por. A. Jedličková, „*Já jsem to jen podle jeho řeči složil a maličko jsem k tomu sám přidal...*” *ke stylizaci lidového vypravěče v próze na přelomu padesátých a šedesátých let 19. Století*, „Slovenská Literatura” 2019, t. 66, nr 3.

Za kanoniczne dzieło nurtu ruralistycznego historycy literatury uznają powieść *Babička* Boženy Němcovej (1855, *Babunia*)⁷. Celem autorki było ukazanie harmonijnego życia prostego ludu na przykładzie archetypicznej postaci babki, stanowiącej ucieleśnienie człowieka doskonałego. Tytułowa bohaterka miała uosabiać prawdziwe wartości moralne, poczciwość, mądrość i patriotyzm czeskiego chłopstwa⁸. Do podjęcia pracy nad powieścią Němcovą skłoniły względy osobiste (chęć powrotu do czasów dzieciństwa), z drugiej natomiast strony pisarka uległa prośbom swoich przyjaciół, by napisać dzieło przedstawiające autentycznych mieszkańców wsi wraz z ich zwyczajami i wierzeniami. Němcova w liście do przyjaciela, językoznawcy Aloisa Vojtěcha Šembery, wspominała:

Uciekłam się do tego samotnego domku w małej dolinie, do stóp mojej drogiej babci, a kiedy usłyszałam jej mądre słowa, jej piosenki i opowieści, kiedy jej miły obraz stał przede mną, byłam przekonana, że jestem dziewczynką, biegałam z wesołym umysłem przez łąki, lasy i gaje, odwiedzałam wszystkie te poczciwe dusze i zapomniałam w ich obecności o całej reszcie świata, z wszystkimi jego kłopotami⁹.

Babunia, opatrzona podtytułem *Obrazy z venkovského života*, to nie jedyne dzieło Němcovej reprezentujące nurt prozy wiejskiej. Mieszczą się w nim również powiastki i opowiadania: *Baruška* (1853), *Divá Bára* (1856), *Dobry člověk* (1858), *Chýže pod horami* (1858), *Pan učitel* (1860). W noweli *Pohorská vesnice* (1856) autorka podjęła próbę pokazania utopijnej wizji harmonijnej relacji pomiędzy szlachtą a chłopstwem. Pisarka zawarła w niej idealistyczne wyobrażenie bezkonfliktowych stosunków, opartych jednak na paternalistycznym podejściu do prostego ludu. O ile w przypadku postaci chłopów Němcovej udało się zachować autentyzm, o tyle sylwetki przedstawicieli warstwy ziemiańskiej odbiegają od typowego wizerunku dziedzica (przykładowo mocno wyidealizowana postać hrabiego Hanuša Břeženského). Natomiast opowiadanie *V zámku a podzámčí* (1856) zwraca uwagę na problem nierówności społecznych. W utworze skrajne ubóstwo wdowy Karáskovéj kontrastuje z rozrzutnością i bezdusnością bogatego właściciela zamku. Dorobek etnograficzno-ludowy Němcovej uzupełniają wierzenia i bajki, takie jak *Národní báchorky a pověsti* (1845–1847), *Slovenské pohádky a pověsti* (1857–1858), a także niezwykle cenne z punktu widzenia historii czeskiego folkloru *Obrazy z okolí Domažlického* (1845–1847, *Obrazy z okolic Domažlic*), swoiste listy-obrazy pisane na zamówienie praskich czasopism „Květy” i „Česká včela”.

⁷ Warto przypomnieć kontrowersje towarzyszące przekładowi *Babuni* na język polski, jakiego dokonał Paweł Hulka-Laskowski w roku 1927 (zob. J. Dutkowski, *Božena Němcová w Polsce. Z historii stosunków literackich polsko-czeskich w wieku XIX i XX*, Poznań 1972). Powieść Němcovej ukazała się w Serii II Biblioteki Narodowej ze wstępem M.R. Mayenowej i komentarzami J. Trznadłowskiego w 1951.

⁸ L. Kusáková, „*Babička*” Boženy Němcové v kontextu dobové české prózy s venkovskou tematikou, [w:] *Božena Němcová a její „Babička”*. Sborník příspěvků z III. Kongresu světové literárněvědné bohemistiky, sv. 3, Praha 2006, s. 205.

⁹ B. Němcová, *Myšlenky Boženy Němcové*, wybrał V. Tille, Olomouci 1996, s. 68.

Afirmatywny stosunek do wsi podtrzymywał jeszcze Vítězslav Hálek, należący do nowej generacji „Majowców” (Májovci)¹⁰. Pisarz pochodził ze wsi Dolínka u Mělníka, co miało zasadniczy wpływ na jego twórczość. W opowiadaniu *Muzikantská Liduška* (1861) poruszał problem różnic majątkowych wśród chłopów (właściciel gospodarstwa i biedny chałupnik). Na przykładzie losów młodej dziewczyny, zmuszonej do zamążpójścia dla pieniędzy, pokazał dramat jednostki będącej ofiarą beznadziejnej sytuacji bytowej rodziny. Na początku lat 70. XIX wieku powstały natomiast najbardziej znane opowiadania Háłka: *Na statku a v chloupce* oraz *Pod dutým stromem*. Tworzy łączy zabieg kontrastowo zestawionych bohaterów – chłopskiej rodziny, która, co prawda, żyje w dostatku, lecz towarzyszy jej chciwość i brak miłości, a z drugiej strony ludzi biednych, jednak żyjących w idyllicznej zgodzie z naturą i we wzajemnym zrozumieniu. Również tutaj zostało ukazane rozwarstwienie społeczne wsi, a także szczegółowa charakterystyka bogatych i biednych. W późniejszym opowiadaniu *Na vejminku* (1873) Hálek opisał poniżenie tzw. wycuźników (wymowników), którzy, po przekazaniu gospodarstwa dzieciom, stają się dla nich zbędnym ciężarem. Wątek relacji rodzinnych pisarz powtórzył w *Pod pustým kopcem* (1874), skupiając się jednak tym razem na różnicach światopoglądowych między ojcem a synem. Postępowe poglądy reprezentanta młodego pokolenia zderzył z konserwatyzmem bogatego i chciwego chłopca.

Realistyczno-etnograficzne spojrzenie cechowało natomiast prozę Karolíny Světlej (właśc. Johanna Rottová-Mužáková) – prekursorki czeskiej powieści wiejskiej¹¹. Mimo silnych związków z miastem (urodziła się i zmarła w Pradze), pod wpływem swojego nauczyciela, późniejszego męża – Petra Mužáka, pisarka zamieszkała w małej miejscowości Světlá pod Ještědem (stąd wziął się pseudonim pisarki), leżącej w jego rodzinnych stronach Podještědí (Podjeszczedzi). Podczas ponad dziesięcioletniego pobytu na prowincji i licznych wędrówek po okolicy Karolína Světlá dobrze poznała miejscową społeczność i jej warunki życia, prowadząc coś w rodzaju etnograficznych „badania terenowych”¹². Te doświadczenia stały się podstawą fabuły opowiadania *První Češka* (1861). Główna bohaterka – Jitka, miejska dziewczyna, dopiero na wsi przechodzi uświadomienie narodowe, zaczyna też dostrzegać aktywną rolę kobiety w społeczeństwie. W twórczości Světlej możemy mówić o całym cyklu regionu ještědskiego (tzw. ještědská próza). W jego skład wchodzi większa grupa tekstów, m.in. *Skalák*, *Sefka*, *Lesní Panna*, *O krejčířově Anežce*, *Hubička*, *Námluvy*, niewielkie objętościowo

¹⁰ Májovci – ruch w literaturze czeskiej, który miał swoje początki w 1858 roku. Rodzące się wtedy pokolenie literackie, zjednoczone wokół wspólnego programu artystycznego, przedstawiło wspólnie antologię *Máj* (stąd nazwa). Głównymi przedstawicielami ruchu byli: Jan Neruda, Vítězslav Hálek, Karolína Světlá. W swojej twórczości ukazywali sprzeczność między wzniosłymi ideałami a niemożliwością ich realizacji. Postulowali także zwrot ku teraźniejszości, szersze spojrzenie na kulturę europejską, wierność w ukazywaniu rzeczywistości i artystyczną swobodę.

¹¹ O sposobach inkorporacji elementów narracji ludowej w prozie Světlej pisze A. Jedličková, „*Já jsem to jen podle jeho řeči složil a maličko jsem k tomu sám přidal...*”, s. 188–206.

¹² Nie tylko Světlá i Němcova, ale także wszystkie znaczące pisarki drugiej połowy XIX oraz przełomu XIX i XX wieku (m.in. Eliška Krásnohorská, Teréza Nováková, Gabriela Preissová) miały swoje ulubione regiony, które eksplorowały i opisywały. Zob. A. Car, *Czeszki. Trajektorie tożsamości w twórczości czeskich modernistek*, Kraków 2012, s. 19–25.

opowiadania z tomu *Kresby z Ještědí* (1880) czy wreszcie najbardziej znane powieści: *Vesnický román* (1867, *Powieść wiejska*), *Kříž u potoka* (1868), *Kantůrčice* (1869), *Frantína* (1870), *Nemodlenec* (1873). W pierwszej z wymienionych, której akcję ulokowała na tle krajobrazu Podjeszczedzi, autorka pokazała dramat dwojga ludzi uwikłanych w wymuszone małżeństwo. Natomiast protagonistką powieści *Kříž u potoka* uczyniła Ewę, kobietę początkowo dążącą do niezależności, ale ostatecznie rezygnującą dla męża z jedynej, prawdziwej miłości, jaką obdarzyła swojego szwagra – Ambroża.

Autorka *Powieści wiejskiej* obserwowała tradycje wiejskie, religijność i moralność tamtejszych mieszkańców, ich autentyczność, związek z naturą, które kontrastowały ze znanym jej wielkomiejskim światem. Wiele uwagi poświęcała równocześnie tworzeniu psychologicznych portretów postaci szlacheckich, wzorcowych pod względem moralnym. Szczególnie interesowały ją jednak skomplikowane układy rodzinne i damsko-męskie (np. małżeństwo z obowiązku, małżeństwo bez miłości, problem społecznej dezaprobaty dla rozwodów, nadopiekuńczość matek wobec synów), a także zachowania silnych, niezadowolonych ze swojego życia kobiet, które w imię „wyższych celów” potrafią poświęcić własne szczęście.

Zapisem osobistego doświadczenia była też twórczość Svatopluka Čecha, czołowego poety przełomu wieków, który w swoich utworach opisywał rodzinne tereny środkowych Czech. W jego dorobku znalazł się cykl opowiadań wierszem *Ve stínu lípy* (1879), skomponowany z ośmiu krótkich humorystycznych historii, opowiadanych przez różnych narratorów – przedstawicieli wiejskiej społeczności. Čech połączył w tych tekstach pochwałę wsi z nostalgicznym powrotem do krainy szczęśliwego dzieciństwa.

W latach 90. XIX wieku w prozie wiejskiej zaczyna dominować realizm krytyczny¹³, charakteryzujący się m.in. akcentowaniem determinizmu losów chłopskich bohaterów, pesymizmem, surowością opisów krajobrazu czy obecnością języka gwarowego. Dobrym przykładem nowych tendencji w obrębie literatury wiejskiej może być proza Karela Václava Raisa – związanej z regionem czesko-morawskim. Wśród chętnie rozważanych przez niego kwestii należy wymienić: międzypokoleniowe relacje, pogoń za pieniądzem, dążenie do awansu społecznego, tęsknotę za życiem w mieście. Temat rozkładu rodzinnych relacji podjął w zbiorze opowiadań *Výminkáři* (1891), w którym podobnie jak Hálek, zajął się niedolą wycuźników, jednak w odróżnieniu od autora *Na vejminku* brak troski o najstarszych domowników pokazał dosadniej, z brutalną szczerością. Kolejne tomy małych próz: *Horské kořeny* (1892), *Potměchut'* (1892), *Rodiče a děti* (1893) przyniosły realistyczne obrazy chłopskich rodzin, natomiast nowela *Paničkou* (1900) obserwację skutków migracji ze wsi do miasta. Rais zaczyna jednak stopniowo odchodzić od metody naturalistycznego opisu. Wprowadza postać wiejskiego inteligenta, bezinteresownego idealisty żyjącego z lokalną społecznością. Czyni go „rzecznikiem” poglądu o wyższości prostego ludu nad mieszczuchami, jak również poszanowania i pielęgnowania rodzimej tradycji. Powraca zatem dystans

¹³ Realizm krytyczny w Czechach rozwija się aż do początku XX wieku i jest spóźniony w stosunku do literatur zachodnioeuropejskich. Zob. *Kritický realismus v Čechách*, <http://www.unium.cz/materialy/0/0/kriticky-realismus-v-cechach-m37120-p1.html> [dostęp: 12.06.2023].

do cywilizacji, afirmacja prostego życia, dalekiego od ówczesnych niepokojów i konfliktów społecznych. Pisarz nawiązał w ten sposób do pisarstwa Boženy Němcovej oraz Josefa Václava Sládka. W powieści *Západ* (1896) wykreował pogłębiony portret starego proboszcza Kalousa, dożywającego swoich dni na wiejskiej plebanii, który buntuje się przeciwko upływowi czasu. Refleksje narratora dotyczą z jednej strony przemijania, a także daremnej walki człowieka ze słabnącym ciałem, z drugiej natomiast uczucia spełnienia, satysfakcji z dobrego życia na ukochanej plebanii w otoczeniu wiernych. Jej opuszczenie oznacza dla protagonisty śmierć (sama nazwa powieści *Západ* – pol. *Zachód* – oznacza tutaj kres, koniec życia). Także w innych swoich tekstach Rais wiele uwagi poświęcił przeżyciom wewnętrznym i emocjom bohaterów, dzięki czemu jego proza łączy realizm z psychologizmem. Kolejna powieść: *Zapadlí vlastenci* (1894) rozgrywa się u podnóża Karkonoszy, we wsi Pozdětín. Autor skupił się tu na środowisku inteligencji wiejskiej – duchowieństwie i nauczycielach. Nawiązując do sentymentalizmu, zaprezentował idylliczne współżycie wiejskiej elity z prostym ludem. W *Na lepším* (1901) skoncentrował się na dziejach chłopskiej rodziny Voralá, która po latach trudów gospodarowania na górskiej roli przenosi się do gospodarstwa w innej wsi. Chęć poprawy warunków, wzbogacenia się destrukcyjnie wpływa na jej członków. Zauroczony nowym, wygodniejszym życiem Voralá tęskni za inną, „lepszą” kobietą, przez co rozbija własną rodzinę. Rais ponownie przygląda się tutaj wewnętrznym rozterkom bohaterów, szczególnie cierpieniu Bány – żony Voralá (poczucie utraty bezpieczeństwa i stabilizacji po przeprowadzce, myśli samobójcze). Oprócz motywu migracji pisarz otwarcie wypowiada się na temat alkoholizmu (bodaj jako pierwszy w literaturze czeskiej) czy zdrady małżeńskiej. Powieść *Pantáta Bezoušek* (1897) opowiada natomiast o starym Bezoušku, który przyjeżdża do Pragi w odwiedziny do syna prawnika. Jako reprezentant tradycyjnych kultury wiejskiej, krytykuje miejską egzystencję, konsumpcjonizm. Jednak w przeciwieństwie do *Výminkářů* relacje między rodzicami a dziećmi przedstawione zostały bezkonfliktowo: choć Bezoušek zaprzyjaźnia się z miejscowymi i zyskuje ich szacunek, to jednak tęsknota za rodzinną wioską każe mu opuścić Pragę.

Antal Stašek skoncentrował się na obserwacjach ludu podkarkonoskiego. W swojej powieści *Blouznivci našich hor* (1895) przedstawił konflikty narodowościowo-społeczne, jakie występowały na tych terenach u progu XX wieku. Dążąc do ukazania złożoności sytuacji warstwy chłopskiej, rejestrował zmiany dokonujące się pod wpływem kapitalizmu, socjalizmu i anarchizmu. Za swoje najważniejsze dzieło sam Stašek uważał obszerną powieść *V temných vírech* (1900), często z racji podobnej tematyki porównywanej do *Germinala* Emila Zoli. Przedstawił w niej tragiczne warunki pracy czeskich robotników w fabryce zarządzanej przez Niemców. Z kolei akcja powieści *O ševci Matoušovi a jeho přátelích* (1927) rozpoczyna się w rewolucyjnym roku Wiosny Ludów. Stašek ukazuje światopoglądową zmianę od anarchizmu do socjalizmu, jakiej doświadcza szewc Matouš Štěpánek.

Etnograficznie zorientowaną twórczość uprawiała Teréza Nováková – jedna z najważniejszych przedstawicielek czeskiego ruchu emancypacji kobiet w XIX wieku. Ulubionym regionem pisarki były wschodnie Czechy (Litomyšl, Polička, Skuteč), gdzie podobnie jak wcześniej Světlá, prowadziła swoje „badania terenowe”, gromadząc materiał do opowiadań oraz powieści. Z autorką „powieści jesszedzkich” łączyła bowiem

Novákovą także potrzeba dowartościowania, szczególnie zaś misja utrwalenia narodowego folkloru, czego wyrazem stała się pierwsza monografia etnograficzna *Kroj lidovy a narodni vyšivani na Litomyšlsku* (*Krój ludowy i haft w rejonie Litomyśla*), opublikowana w 1897 roku¹⁴. Proza wiejska tej autorki dotyczyła natomiast głównie doświadczeń jednostek utalentowanych, „niepasujących” do wiejskiej gromady, często uwikłanych w rozterki religijno-etyczne (np. *Jan Jílek* opowiada o losach czeskiego ewangelika, który z powodu nietolerancji wyznaniowej zostaje zmuszony do opuszczenia kraju; natomiast bohater powieści *Jiří Šmatlan* poszukuje „prawdy bożej”, czyli w jego przekonaniu sprawiedliwego porządku społeczeństwa, nie znajdując go katolicyzmie ani w protestantyzmie zwraca się w stronę socjalizmu). Okres Wiosny Ludów Nováková zrekonstruowała natomiast w utworze *Na Librově gruntě* z 1907 roku, kreując postać świadka tych wydarzeń – wykształconego, bogatego chłopa, świadomego potrzeby walki o tożsamość narodową. Osobnego potraktowania wymaga *Drašar* (1909) – reportażowe opowiadanie, w którym pojawia się historia uzdolnionego młodzieńca o chłopskim rodowodzie. By dalej się kształcić, Michla-Drašar musi wstąpić do zakonu pijarów. Tutaj jednak jego studia nad językiem czeskim nie znajdują zrozumienia, sam bohater traci zapał do badań teologicznych. Bohater Novákovéj, rozzarowany kapłaństwem i zakochany w kobiecie, liczy, że zbliżająca się rewolucja umożliwi mu zrzućnię sutanny. Gdy przewrót społeczny również nie spełnia jego oczekiwań, nierozumiany i prześladowany przez kościół Drašar, zmierza do autodestrukcji.

Niektóre dzieła reprezentujące omawiany nurt stopniowo ewoluowały pod względem gatunkowym, przekształcając się w swoiste kroniki. Tego typu rozwiązanie przyniósł na przełomie wieków cykl *Naši* Josefa Holečka. Pisarz stworzył ujętą w dziesięciu częściach historię kilku chłopskich rodów, żyjących w połowie XIX stulecia. Losy bohaterów potraktował jednak jako pretekst do ponadregionalnej refleksji na temat problemów społecznych, z jakimi borykał się czeski lud. Przedstawione przez Holečka idee były uderzająco podobne do poglądów partii agrarnej, która w okresie międzywojennym w Czechosłowacji przedstawiała wieś jako jedyny właściwy element spajający państwo demokratyczne. Podstawą ideologii Partii Agrarnej była niemal mistyczna koncepcja ziemi-podstawy, na której zorganizowane jest społeczeństwo, i związane z nią znaczenie rolników, którym należy zapewnić właściwą pozycję w społeczeństwie, jako że zawiadują źródłem pożywienia dla całego społeczeństwa. Obok szczególnej roli rolnika w życiu społecznym podkreślano ogólną wyższość wsi nad miastem¹⁵. Kronika powieściowa *Naši* powstawała na przestrzeni dwudziestu lat (1888–1913), a jej kompozycja nawiązywała do kalendarza rolniczego (będącego symbolicznym odpowiednikiem cyklu życia ludzkiego). Holeček nakreślił trzy kategorie chłopów: Kojan to entuzjasta religijny w duchu poglądów Petra Chelčického¹⁶, który w Bogu i prawdzie, tradycji braci czeskich, upatruje podstaw kultury, tradycji i moralności chłopskiej; Skoba

¹⁴ Por. A. Car, *Czeski. Trajektorie tożsamości...*, s. 23–24.

¹⁵ A. Brummer, *Slovanství a slovanská tradice v meziválečném Československu 1918–1938*, niepublikowana praca doktorska obroniona w Uniwersytecie Masaryka, Brno 2012, s. 75.

¹⁶ Petr Chelčický (ok. 1379 – ok. 1460) był pisarzem, tłumaczem i radykalnym czeskim teologiem, myślicielem religijnym i społecznym, uważanym za jednego z najważniejszych przedstawicieli czeskiej reformacji.

prezentuje racjonalizm oraz pragmatyczne spojrzenie na wieś; wreszcie Králenec próbuje zachować tradycyjne wartości, tocząc daremną walkę z modernizacją. Ta kronika powieściowa została doceniona w literaturze czeskiej zarówno dzięki swojej wartości artystycznej, jak i dokumentalnej. Inna powieść Holečka: *Jak u nás žijou a umírají* (wydana drukiem dopiero w 1967) rozpoczyna się od sielankowego obrazu z dzieciństwa, który stopniowo zanika. Również w tym utworze bohater – człowiek z ludu staje się dla autora symbolem dobra i uczciwości, siły moralnej i fizycznej, co więcej, rozumie on wartość wsi i jej znaczenie w lokalnej społeczności. Z tego powodu chłop może stać się fundamentem narodu, nie tylko z racji posługiwania się językiem czeskim czy nieuleganiu wpływom germanizacyjnym, ale również jako uświadomiony obywatel.

Inny przypadek kronikarskiego ujęcia dziejów chłopskiego rodu to *Do třetího a čtvrtého pokolení* (1889–1892) Jana Herbena. Tym razem autor pozwala nam śledzić dzieje rodziny Hrabcůw mieszkającej w regionie Słowacji Morawskiej, od czasów panowania Marii Teresy do połowy XIX wieku. Pisarz rejestruje stopniową ewolucję poglądów bohaterów: od protoplasty rodu – urzędnika na usługach dziedzica, zwolennika pańszczyźnianej przemocy wobec chłopów – do prawnuka o postępowych poglądach, który dąży do modernizacji wsi.

Warto odnotować w tym zestawieniu również utwory Jindřicha Šimona Baara – pisarza, a zarazem katolickiego księdza o chłopskim rodowodzie, który głosił potrzebę moralnej odnowy kapłaństwa. Krytycznie odnosił się zarówno do hierarchii kościelnej, jak i celibatu. W twórczości literackiej, oprócz dokładnej rekonstrukcji rodzimych okolic Chodska (podobnie jak u Němcovej) czy dokumentowania ludowej tradycji (np. *Pro kravičku, Skřivánek*), Baara zajmowały szczególnie antagonizmy w obrębie zbiorowości wiejskiej, wynikające z różnic majątkowych oraz ilości posiadanej ziemi. Najważniejsze miejsce w jego dorobku zajmuje trylogia: *Paní komisarka* (1924), *Osmáctyřicátníci* (1924), *Lúsy* (1925), rozgrywająca się w latach 40. XIX wieku. Oś konfliktu pomiędzy zamożnymi gospodarzami a chałupnikami wyznacza tutaj spór o prawo do użytkowania lasu.

Spośród innych twórców nurtu wiejskiego początku XX wieku trzeba wskazać: Aloisa Mrštíka, Vojtěcha Martínka, Jana Vojtěcha Sedláka i Josefa Knapa. Pierwszy z wymienionych jest autorem kroniki powieściowej *Rok na vsi* (1903–1904). Dzieło to jest szeroko zakrojonym literackim zapisem jednego roku kościelnego (od adwentu do jesieni) w miejscowości Habrůvka na pograniczu regionów Hané i Słowácka. Przedstawione tu zostały tragiczne losy bohaterów i rozpad tradycyjnej społeczności wiejskiej. Co ciekawe, do przygotowania drugiej edycji w 1921 roku Mrštík zaprosił swojego brata – Viléma. Jego wkładem są liryczne, niemal impresjonistyczne opisy przyrody. Na uwagę zasługuje także trylogia *Černá země* (*Jakub Oberva, Plameny, Země duní*) autorstwa Martínka, której akcja rozgrywa się wśród robotników i chłopów z okolic Ostrawy. Autor koncentruje się na społeczno-kulturowych przemianach regionu na przełomie XIX i XX wieku (industrializacja, wzrost znaczenia warstwy robotniczej, zanik tradycyjnych wartości i tradycji, postępująca germanizacja). W konwencji prozy ruralistycznej wpisuje się także zbiór *Věvec jeřabinový* (1938). Bohaterowie zgromadzonych w nim opowiadań, pomimo rodzinnych tragedii czy utraty majątku, zawsze odnajdują sens życia w ziemi i pracy na roli.

Osobne miejsce zajmuje w tym gronie Knap – uważany przez badaczy za czołowego twórcę, a zarazem teoretyka omawianego nurtu. Główne założenia swojego programu artystycznego publikował, powtórzmy, m.in. na łamach „Sever a východ”. Kreował obraz zbiorowości wiejskiej funkcjonującej na zasadzie wspólnoty, której członkowie demonstrowali przywiązanie do rodzinnej miejscowości, ojcowizny. Opuszczenie środowiska domowego, ucieczka ze wsi doprowadza bohaterów Knapa do życiowej katastrofy. Te motywy pojawiają się m.in. w utworach *Réva na zdi* (1926), gdzie mowa o konflikcie międzygeneracyjnym, *Muži a hory* (1928), w którym przedstawione zostały różnice między wsią a miastem, *Vysoké jarní nebe* (1932) czy wreszcie *Cizinec* (1934). Natomiast wątek czeskich i morawskich kolonistów, którzy zasiedlają Ruś Podkarpacką, przewija się w powieści *Puszta* (1937). Obecność motywów chrześcijańskich, akcentowanie silnego związku człowieka z ziemią, której porzucenie skutkuje dotkliwą karą, sprawia, że proza Knapa bywa przez literaturoznawców czeskich porównywana do twórczości tzw. francuskich regionalistów (Charles Ferdinand Ramuz, Jean Giono)¹⁷.

Václav Prokůpek dał się poznać jako znawca typowego świata wiejskiego. W powieści *Přes řeky* (1926) w naturalistyczny sposób przedstawił życie w rodzinnym gospodarstwie (region Jiczyna). Niezwykle interesującym utworem w jego dorobku okazuje się także *Baba* (z 1928), ponieważ fabuła obejmuje swoistą „biografię” gospodarskiego zwierzęcia – pięknego konia: od żywiołowej młodości żrebaka, poprzez pracowity żywot, aż po śmierć. Typową realizacją prozy ruralistycznej są bez wątpienia powieści *Marie* (1930) oraz *Žitný dvojklas* (1943), oparte na idei polaryzacji dwóch światów: wiejskiego i miejskiego. W tej ostatniej autor wykreował wizerunek czeskiego rolnika, który mimo utraty majątku i rodziny odnajduje siłę do przetrwania w religii i ziemi rodzinnej.

Odmienne spojrzenie na rzeczywistość chłopską prezentował A.C. Nora (właśc. Josef Kaván). Ekspozował przede wszystkim negatywne cechy wieśniaków, ich chciwość, zachłanność, a także problem dezintegracji więzi rodzinnych. W jego utworach nie brakuje naturalistycznych scen, nierzadko ocierających się o brutalność, by wymienić tutaj powieści: *Bürkental* (1925), *Rozvrat rodiny Kýrů* (1925), *Raimund Chalupník* (1927), *Jed v krvi* (1934). W pierwszej z nich narrator relacjonuje przebieg konfliktu między mieszkańcami na tle scalania gruntów po wydarzeniach I wojny światowej. Na przykładzie historii dwóch braci walczących o spadek po ojcu pisarz demaskuje jednocześnie spory klasowe i pokoleniowe. W postawie bohaterów A.C. Nor podkreśla chłopski egoizm, a nade wszystko żądzę posiadania ziemi, której nie powstrzymują nawet bliskie pokrewieństwo. Udało mu się też odtworzyć realistyczny obraz czeskiej wsi z okresu międzywojennego, tradycje i obyczaje, stosunek do ziemi i pracy, a także wewnętrzne antagonizmy dzielące lokalne społeczności. Ten model prozy pisarz uprawiał także podczas II wojny światowej. Powstały wówczas: *Můj nepřítel osud* (1941) o walce rodziny chłopskiej o utrzymanie gospodarstwa czy *Tvář plná světla* (1943) – o miłości dwóch braci do tej samej dziewczyny.

¹⁷ Med J., Šidák, *Josef Knap* [hasło], [w:] *Slovník české literatury po roce 1945*, <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=932> [dostęp: 12.06.2023].

Oczywiście motywy ludowego folkloru, przestrzenie rustykalne, pozytywnie waloryzowany obraz wsi albo realistyczne spojrzenie na chłopski żywot i inne tego typu elementy równolegle funkcjonowały w czeskiej liryce oraz dramacie. Poetyckie realizacje topiki wiejskiej Svatopluka Čecha, Josefa Václava Sládeka, Jaroslava Vrchlickiego czy Jana Vojtěcha Sedláka powstawały pod patronatem czołowego ówczesnego poety Jana Nerudy. Na gruncie teatru obserwacje obyczajowości chłopskiej pojawiały się często w utworach Ladislava Stroupežnickiego, Gabrieli Preissovej, a także wspomnianych wcześniej braci Mrštíkův.

Proza wiejska wraz z nurtem ruralistycznym należą do najważniejszych zjawisk literatury czeskiej XIX i XX w. Na przestrzeni niemal stuletniego okresu swojej obecności twórczość spod znaku *Babuni Němcovej* ewoluowała pod względem gatunkowym (teksty na pograniczu literatury fikcyjnej i dokumentalno-reportażowej), estetycznym oraz światopoglądowym. We wczesnych utworach dominowały rekonstrukcje rustykalnego pejzażu nawiązujące do toposu Arkadii albo sentymentalne wizje chłopskiego losu. Etnograficzne eksploracje prowadzone na obszarach wiejskich (zapoczątkowane jeszcze w okresie romantycznym), zainteresowanie folklorem i gwarą (np. działalność Němcovej i Háleka), osobiste kontakty autorów z mieszkańcami małych miejscowości, a także proces kształtowania tożsamości narodowej – wszystkie te czynniki sprawiły, że literackie obrazy zyskały walor autentyzmu. Zamiast powielać stereotyp wsi malowniczej, „cichej i spokojnej”, twórcy starali się pokazać prawdę o trudnych realiach życia, szczególnie najbiedniejszych przedstawicieli warstw chłopskich. Demaskowali iluzję bezkonfliktowo egzystujących gromad i rodów, nie wahali się pokazać też erozji kultury patriarchalnej. Mimo obowiązywania poetyki realistycznej część autorów, by przywołać choćby Raisa, pozostaje wyrazicielami aprobatywnego stosunku do ludu i jego kultury. Od lat 80. XIX wieku na sposób ujęcia tematyki wiejskiej coraz mocniej rzutowały gwałtowne ruchy społeczne, wzrost znaczenia przemysłu, narastający kapitalizm. Co prawda, pisarze nie odchodzą od popularnych motywów, np. sporów generacyjnych (Hálek), zmienia się jednak ich podłoże (żądza zysku, chęć przejęcia ziemi). Wieś pozostaje przestrzenią „czystą i nieskażoną” w odróżnieniu od zepsutego i chaotycznego miasta, które dodatkowo ulega wpływom germanizacyjnym. Wiele miejsca, przede wszystkim w prozie Světlej i Novákovej, zajmuje kwestia emancypacji kobiet, relacji damsko-męskich. Pojawiają się również konflikty etniczne, społeczno-ekonomiczne i polityczne, które przyniósł ze sobą kapitalizm (twórczość Staška). W prozie XX-wiecznej na plan pierwszy wysunął się etos chłopski z jego przywiązaniem do ziemi (matki-żywicielki) oraz etyką chrześcijańską (twórczość Holečka, Knapa).

Bibliografia

- Brummer A., *Slovanství a slovanská tradice v meziválečném Československu 1918–1938*, niepublikowana praca doktorska obroniona w Uniwersytecie Masaryka, Brno 2012.
- Car A., *Czeszki. Trajektorie tożsamości w twórczości czeskich modernistek*, Kraków 2012.
- Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století, red. Z. Pešat, K. Homolová, M. Otruba, Praha 1982.
- Dutkowski J., *Božena Němcová w Polsce. Z historii stosunków literackich polsko-czeskich w wieku XIX i XX*, Poznań 1972.

- Haman A., *Trvání v proměně: česká literatura devatenáctého století*, Praha 2010.
- Janáčková J., *Česká literatura 19. století: od Máchy k Březinovi*, Praha 1994.
- Jedličková A., „Já jsem to jen podle jeho řeči složil a maličko jsem k tomu sám přidal...” ke stylizaci lidového vypravěče v próze na přelomu padesátých a šedesátých let 19. Století, „Slovenská Literatúra” 2019, t. 66, nr 3, s. 188–206.
- Jeřábek D., *Česká literatura od konce národního obrození do roku 1918*, Brno 1980.
- Kusáková L., „Babička” Boženy Němcové v kontextu dobové české prózy s venkovskou tematikou, [w:] *Božena Němcová a její „Babička”. Sborník příspěvků z III. Kongresu světové literárněvědné bohemistiky*, sv. 3, Praha 2006.
- Lehár J., *Česká literatura do počátku k dnešku*, Praha 2008.
- Němcová B., *Myšlenky Boženy Němcové*, vybral V. Tille, Olomouci 1996.
- Patočka J., *Co jsou Češi*, Praha 1982.
- Prokop V., *Literatura 19. a počátku 20. století (od romantiků po buřiče)*, Sokolov 2000.

Žródla internetowe:

- Česká historická a venkovská realistická próza 19. století*, <https://www.vysokeskoly.cz/maturitniotazky/cesky-jazyk/ceska-historicka-a-venkovska-realisticcka-proza-19-stoleti> [dostęp: 12.06.2023].
- Kritický realismus v Čechách*, <http://www.unium.cz/materialy/0/0/kriticky-realismus-v-cechach-m37120-p1.html> [dostęp: 12.06.2023].
- Med J., Šidák, *Josef Knap* [hasło], [w:] *Slovník české literatury po roce 1945*, <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=932> [dostęp: 12.06.2023].
- Mocná D., Javořícká V., *Vlasta Javořícká* [hasło], [w:] *Slovník české literatury po roce 1945*, <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=500&hl=Javo%C5%99ik%C3%A1+> [dostęp: 12.09.2023].
- Realismus v české literatuře 80.–90. let 19. století*, <http://stredoskolskaliteratura.kvalitne.cz/cesky-realismus.php> [dostęp: 12.06.2023].

Peasant theme in the Czech literature of the second half of the 19th century and the 20th century

Abstract

The article is devoted to the Czech rural prose of the second half of the 19th century and the 20th century. Using a chronological perspective, the author presents the work of the most important representatives of the trend (e.g. Božena Němcová, Vítězslav Hálek, Karolína Světle, Josef Holeček, Josef Knap, A.C. Nora and others), as well as the changes in the methods of creating rural images, peasant characters – abandoning a stereotypical approach in favor of realistic-ethnographic descriptions of space and the world of nature, customs and traditions of the Czech people. She pays attention to the evolution of genres, which took place at the turn of the 19th and 20th centuries. The texts that began to emerge at that time were at the border between fictional literature and documentary-reportage (e.g. *Drašar* by Teréza Nováková), family chronicles (e.g. a cycle *Naši* by Josef Holeček), novels belonging to critical realism (e.g. *Zapád* by Karel Václav Rais). Moreover, the author describes the influence of ruralism on the Czech literature in the 20th century (e.g. the introduction of colloquial speech and dialect). She mentions the assumptions of this trend, whose program was created by Josef Knap in his essay *K severovýchodu*, published in 1925 in the magazine „Sever a východ”. Ruralism was supposed to be a counterbalance against

avantgarde trends of the 1920s and 1930s, bringing together conservative authors, who were critical towards the city and attached to the idea of a Czech village as an enclave of “true Czechism” and a peasant as “a custodian” of national traditions. As examples of superlocal and naturalistic image of peasant reality after the First World War, the author mentions the work of A.C. Nora, who – as opposed to ruralists – was interested mainly in causes of conflicts among families, the egoism of peasants, as well as divisions within rural community.

Słowa kluczowe: Božena Němcova, Josef Knap, literatura czeska w XIX i XX wieku, nurt wiejski w literaturze, proza ruralistyczna

Keywords: Božena Němcova, Josef Knap, Czech literature in the 19th and 20th centuries, rural trend in literature, rural prose